

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRLƏRİNİN ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Ədəbi tələffüz qaydalarının öyrədilməsi üzrə işin müntəzəm şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir. Birinci sinifdən başlayaraq bu qaydalar şagirdlərə mənimsədilir. Ədəbi tələffüzün təkmilləşdirilməsi təlim proqramının sonrakı mərhələlərində daha da genişləndirilir.

Birinci sinif uşaqlarının bir çoxu təhsil almaq üçün yetərli qədər söz ehtiyatına sahib olsalar da, onların nitqlərində qüsurlar olur. Belə ki, danışarkən sözləri sonadək tələffüz etmir, səslərin bəzilərini buraxır, bir səsi başqası ilə əvəz edir (*rəndə-yəndə*), səslərin yerini dəyişir (*yarpaq-yapraq*), eləcə də yerli şivələrdən (*baba-boba*, *ver-vər*) istifadə edirlər. Uşaqların bəzilərinin nitqində pəltəklik, kəkələmə kimi hallar da müşahidə edilə bilər. Bu cür nöqsanlar uşaqların biliklərə yiyələnmək və fikirlərini ifadə etmək qabiliyyətinə mane olur. Ona görə də həmin çatışmazlıqları vaxtında müəyyənləşdirmək son dərəcə vacibdir [3, s.221].

Ədəbi dilin saflığı əsasən onun tələffüz qaydalarına riayət edilməsindən asılıdır. Tələffüzün aydınlığı fikrin dinləyiciyə effektiv çatdırılmasına və dəqiq başa düşülməsinə imkan verir. Tələffüz geniş mənada, dilimizin ümumi standartlarına uyğun danışmaq aktına aiddir. Bu mənada tələffüzə ədəbi tələffüz, dialekt tələffüzü, məhəlli tələffüz və adi danışq tələffüzü daxildir. Bu ifadə məhdud mənada “ədəbi tələffüz” kontekstində xüsusi olaraq istifadə olunur. Ədəbi tələffüz ədəbi dil standartlarına, həmçinin sözlərin və hətta fonetik elementlərin tələffüz qaydalarına riayət etməyi tələb edir. Bu qaydaların məcmusuna ortoepik normalar deyilir [4, s.7].

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması zamanı müvafiq orfoepik normalara (sözlərin, qrammatik formaların və sintaktik quruluşların tələffüzünə) əməl edilməli, həmçinin buna əlavə olaraq, nitqin tonu və surəti, vurğu, ritmik bölgü, fasilə, diksiya, intonasiya üzrə ardıcıl işlər aparılmalıdır.

Şagirdlərin orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarına yiyələnməsi, onlara ədəbi dil normalarının əsas prinsiplərini dərk etməyə imkan verir ki, bu da onların nitq qabiliyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün çox vacibdir. Yazının dəqiqliyi və orfoqrafiya standartlarını gözləmək qabiliyyəti savadlılığın göstəriciləridir.

“Azərbaycan dili”nin ibtidai siniflərdə fənn kimi tədrisi şagirdlərə söz ehtiyatlarını genişləndirmək, əsas qrammatik qaydaları mənimsəmək və tətbiq etmək, düzgün ədəbi tələffüz standartlarını, o cümlədən də, oxu bacarıqlarını və nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək imkanı verir. N.B.Cəfərova yazır ki: “İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı həll edilməli olan mühüm problemlər var. Bu da, onun tədris dili olması ilə bağlıdır” [2, s.207].

Ümumiyyətlə, ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənni üzrə tədris uşaqların dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Uşaqlar bu mərhələdə dil strukturlarını, sözləri düzgün şəkildə istifadə etməyi öyrənir, onların ana dilinin qrammatik qaydaları ilə bağlı bilikləri kifayət qədər sürətli şəkildə formalaşmağa başlayır. Bu səbəbdən də bütün dərslərdə nitqin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi əsas tutulur. Çünki nitq bacarığının inkişafı uşaqların sosial, akademik və şəxsi sahələrdə müvəffəqiyyətlərini təmin edir. Bu, müxtəlif dərslərdə uğur qazanmağa kömək edir.

Hər dərslərin, xüsusən də dil dərslərinin nitq bacarıqlarının inkişafına uyğun təşkilətdə tədqiqat, analitik və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Buna buna nail olmağa kömək edən bir neçə məqama nəzər yetirək:

1. Ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirir: Şagirdlərə öz fikirlərini müstəqil ifadə etmək və digər şagirdlərlə mübahisə etmək imkanı verilməlidir. Şagirdlərin bir-biri ilə daha sıx əlaqə qura bilməsi üçün qrup fəaliyyətləri və sosial tədbirlər təşkil edilməlidir.

2. Müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafı: Şagirdlərə öz fikirlərini formalaşdırmaq və müstəqil düşünmək, fikirlərini ifadə etməsi üçün imkanlar yaradılmalıdır.

Bunun üçün danışq bacarıqlarının inkişafına təkan verən ədəbi materiallar və mətnlər təqdim edilməlidir. Həmçinin, şagirdlərə müstəqil oxu və təhlil tapşırıqları da verilməlidir.

4. Tədqiqat bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi: Şagirdlər müstəqil tədqiqat və araşdırma fəaliyyətləri ilə məşğul olmağa həvəsləndirilməlidir. Belə ki, müstəqil layihələr və tədqiqat tapşırıqları vasitəsilə şagirdlər öyrənilən materialı daha yaxşı başa düşməlidirlər.

5. Əməkdaşlıq və qrup işi bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün: Qrup fəaliyyətləri və layihələr vasitəsilə şagirdlər arasında ünsiyyət və əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir. Bu səbəbdən qrup daxilində fikir mübadiləsi aparmaq və layihələr üzrə əməkdaşlıq təşkil edilməlidir.

Bu fəaliyyətlər nitq bacarıqlarını və ədəbi tələffüz vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün dərslərin qurulmasına kömək edəcək və şagirdlərə həm müstəqil, həm də qrup şəklində yeni bilikləri əldə etmək, ifadə etmək, təhlil etmək və effektiv ünsiyyət qurmaq imkanı verəcək.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisinin əsas məqsədi nitq bacarıqlarının və nitq mədəniyyətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirməklə şagirdlərin dünyagörüşünü və idrak qabiliyyətlərini genişləndirməkdir. Kamil nitqi səciyyələndirən mühüm elementlər: aydınlıq, canlılıq, lakoniklik, saflıq, dəqiqlik, zənginlik, sadəlik, uyğunluq, effektiv ünsiyyət, ifadəlilik, məntiqi uyğunluq, konkretlik, səlislik, harmoniya və səmimiyyətdir. Bütün bunlara aid bacarıqların təməli ibtidai siniflərdə qoyulur [3, s.4].

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin əsas məqsədi şagirdlərə oxu və yazı bacarıqlarını aşılamaqla bərabər, oxuduqları və dinlədikləri haqqında öz fikirlərini ifadə etmək, adət-ənənələrimiz, mədəniyyətimiz, tariximiz, dilimiz barəsində məlumat əldə etmək və onların şifahi ünsiyyətini inkişaf etdirmək imkanı verməkdir.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili ilə bağlı dərslər iki aspekt üzrə həyata keçirilir.

I və II siniflərdə şagirdlər əlifba ilə tanış olur, oxu və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu siniflərdə şagirdlərin dəqiq, sürətli, səlis və ifadəli oxu bacarıqlarına xüsusi diqqət yetirilir. Əlifbanın mənimsənilməsinin ilk mərhələlərindən başlayaraq şagirdlərə tədricən izah edilməlidir ki, hər zaman nitq səsləri yazıda müvafiq hərflərlə işarə olunmur, çünki dilimizdəki səslərin və hərflərin bir-birinə uyğun gəlmədiyi – sözlərin yazıldığı kimi tələffüz edilmədiyi və ya tələffüz edildiyi kimi yazılmadığı məqamlar da var.

Birinci sinifdən başlayaraq, Azərbaycan dilinin öyrənilməsində ədəbi tələffüzün əsas normalarının praktiki tədrisini təmin etmək çox vacibdir. Bundan əlavə, bütün digər siniflərdə və sinifdən kənar fəaliyyətlərdə şagirdlərin tələffüzünü yaxından izləmək vacibdir.

Üçüncü və dördüncü siniflərin Azərbaycan dili dərslərində müəllimlər şagirdlərdə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, estetik keyfiyyətləri və cəlbediciliyi haqqında təsəvvür formalaşdırırlar. Təcrübəli müəllimlər ibtidai sinif şagirdlərinin seir əzbərləməyə və söyləməyə güclü meylinin olduğunu nəzərə alaraq, poeziya nümunələri öyrədərkən bu cəhətə xüsusi diqqət yetirirlər. Çünki Azərbaycan dilinin cazibədarlığı, ahəngi şeirlərdə xüsusilə aydın görünür. Müəllimlər uşaqların bu istəyindən faydalanaraq tez-tez səhnəciklər, disputlar, müsabiqələr və s. müxtəlif tədbirlər təşkil etməlidirlər. Bu fəaliyyət növləri şagirdlərin ədəbi tələffüz vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün fürsət yaradır.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin müxtəlif mətnləri asanlıqla və şüurlu oxumaq, yazılı və şifahi formada yaradıcı və səmərəli ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə sahib olmaları vacibdir. Bu səbəbdən, Azərbaycan dili bir fənn kimi mühüm təhsil əhəmiyyətinə malikdir [1, s.39]. Şagirdlər Azərbaycan dilini öyrənməklə milli mədəniyyətimiz və onun təmsil etdiyi mənəvi zənginlik haqqında təsəvvür əldə edirlər. Onların mənəvi dəyərləri yüksəlir, gözəl insani keyfiyyətləri inkişaf edir və Azərbaycan dilindən istifadə edərək digər sahələr üzrə biliklərini artırırırlar.

Azərbaycan dilinin və ədəbi tələffüz normalarının mənimsənilməsi prosesi ailə kontekstində başlayır. Uşaq məktəbə gedəndə artıq ana dili vasitəsilə ətraf aləm haqqında müəyyən təsəvvürlərə sahib olur. Bu proses söz ehtiyatını genişləndirir, obyektlər və hadisələr haqqında düşüncəsini formalaşdırır və digər insanların ifadələrini anlamaq imkanı verir. Məktəbdə bu iş metodik, ardıcıl və strukturlaşdırılmış bir yanaşma ilə həyata keçirilir. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan dilinin dilinin öyrənilməsi Milli Kurikulum proqramında xüsusi yer tutur [4, s.8].

Hər hansı bir fənnin optimal tədrisi üçün müəllim nəzəri əsaslar və əlaqəli elmi sahələri ilə bağlı dərin biliklərə sahib olmalıdır. Azərbaycan dilinin tədrisinə yanaşma, onunla sıx əlaqəli olan elmi mənbələrdən bəhrələnməyi tələb edir. Müəllimin rolu hər bir şagirdin gizli qabiliyyətlərini açmaq və onlardan millətin gələcək tərəqqisinə töhfə verən şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Dəqiq ədəbi tələffüzə sahib olan və dil hadisələrini dərinlən dərk edən müəllim, şübhəsiz ki, şagirdlərin şifahi ünsiyyət və idrak qabiliyyətlərinin inkişafına güclü təsir göstərə bilər. Müəllim əvvəlcə öyrədəcəyi mətni diqqətlə nəzərdən keçirməli, mətnin təqdim edilməsi zamanı diqqət ediləcək məqamları müəyyənləşdirərək oxu modelini qurmalı, daha sonra mətni ədəbi tələffüz normalarına uyğun olaraq səsləndirməli və bununla da şagirdlərə düzgün tələffüz nümunəsi verməlidir. Daha sonra müxtəlif metodlardan, iş növlərindən istifadə edərək mətnin oxusu və nəql edilməsi zamanı şagirdlərin tələffüzündə əlverişli nəticələr əldə etməyə çalışmalıdır.

Dil fərdlərin tələblərinə əsaslanan ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi kimi xidmət edir. “Materialları oxumaq üçün istifadə olunan metodologiyayı əhatə edən leksik-orfoqrafiya və ortoepik tədqiqat aspektinə diqqət yetirməliyik. Konkret olaraq, şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarına diqqət yetirməli və səslərin, sözlərin və cümlələrin düzgün ədəbi tələffüzünə öyrədildiklərindən əmin olmalıyıq. Bundan əlavə, şagirdlər təqdim olunan mətni dəqiq və uyğun intonasiya ilə oxumağı bacarmalıdırlar” [5, s.49].

Ədəbi tələffüzün düzgün şəkildə öyrənilməsi, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və uşaqların təfəkkürünün inkişafına təkan verir. Uşaqların ədəbi tələffüzü doğru şəkildə mənimsəməsi, onların dil bacarıqlarını daha sürətli və effektiv şəkildə inkişaf etdirməsinə imkan verir. Ədəbi tələffüz, bədii oxu materiallarının mənimsənilməsinə asanlaşdırır. Düzgün tələffüz, sözlərin və cümlələrin düzgün şəkildə ifadə edilməsini və anlaşılmasını təmin edir. Bu, uşaqların oxuma bacarığı və mətnləri anlama qabiliyyətlərini artırmağa kömək edir.

Müəllimin ifadəli nitqi təlim prosesində ədəbi tələffüzün formalaşması və inkişaf etdirilməsi üçün əsaslı bir rol oynayır. İfadəli nitq bədii, obrazlı ifadələrin mənasını daha çox və daha dərin anlamağa və öz fikirlərini daha effektiv şəkildə ifadə etməyə kömək edir.

Nitq texnikasının inkişaf etdirilməsi müəllimin təlim üsulları və kommunikasiya bacarıqlarının səviyyəsini yüksəltməyə kömək edir. Bədii qiraət ustalarının nümunələri şagirdlərə bədii ifadələr və obrazlı dil istifadə etmənin əhəmiyyətini öyrədir. Bədii qiraət şagirdlərə öz fikirlərini daha təsirli şəkildə ifadə etməyi öyrədir. Təlimin texniki vasitələrindən, İKT-dən istifadə etmək isə şagirdlər üçün ədəbi tələffüzün daha maraqlı və interaktiv bir şəkildə öyrənilməsinə yardım edir. İKT vasitələri, interaktiv təlim metodları, audio və video materiallar, vebinarlar və təlim proqramları kimi təcrübələr şagirdlərin ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşmasına və inkişafına daha effektiv şəkildə şərait yaratmağa kömək edir, şagirdləri dil və nitq bilikləri sahəsində daha bacarıqlı edir.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafında sadəcə orfoepik qaydaların və tələffüz normativlərinin mənimsənilməsinin nəzərdə tutulması şagirdlərin yalnız formal qaydaları öyrənmələrinə səbəb ola bilər. Müasir təlimdə ədəbi tələffüz

vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində müəyyən bir dəyişikliyə, yeni yanaşmaya ehtiyac var. Şagirdlərə dilin formal normativlərini öyrətməkdən əlavə olaraq, onlara dilin, ifadənin zənginliyini, obrazları qiymətləndirməyi öyrətmək vacibdir.

Ədəbi tələffüz üzərində iş daha geniş mövzuları əhatə edir. Buraya orfoepiya ilə birlikdə, həm də intonasiya (nitq sürəti və tonu, ritmik bölgülər, fasilə, vurğu, səsəin tembr, gücü, diksiya, melodiya) daxil edilir. Azərbaycan dili dərslərində, eləcə də sinifdən kənar ünsiyyətdə intonasiya, intonasiyanın, fasilələrin və cümlələrin ritmik seqmentləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Cümlələrin intonasiyasının, fasilələrinin və ritmik bölgüsünün öyrənilməsi yalnız sintaktik hissənin tədrisi zamanı başlayır, həm nəzəri, həm də praktik aspektləri əhatə edir. Cümlələrin intonasiyası natiqin niyyətlərini birbaşa başa düşməyi asanlaşdırır. Eyni sözləri ehtiva edən bir ifadə, danışanın niyyətindən asılı olaraq ya sorğu intonasiyası, ya da adi intonasiya ilə tələffüz edilə bilər. Natiq hər hansı bir cavab almağa çalışırsa, ifadəni sual tonu ilə ifadə edir.

İbtidai sinif şagirdlərinə məqsəd və intonasiyaya əsaslanan cümlə növlərini öyrədən müəllim yalnız tərif verməməli, əksinə sual və ya həyəcan ifadəsindəki incə fərqlərini mənimsətməlidir. Bu, şagirdlərə dilimizin rəngarəng vasitələrindən istifadə etməyə imkan verəcək. Azərbaycan dilində sual cümləsi təkcə sual intonasiyası ilə deyil, həm də sual əvəzlilikləri və sual ədatları ilə ifadə edilə bilər. Nida və əmr cümlələrinin də ifadəsi üsulları fərqlidir. Sadə praktik yol bütün bunları uşaqlara effektiv şəkildə çatdırmaq üçün kifayət deyil. Bu mövzuların tədrisini apararkən məşhur yaradıcı bədii qiraət ustalarının səs yazılarını təhlil etmək daha məqsədəuyğun olardı.

Vurğuya həsr edilmiş dərslərdə şagirdlərə öyrədilməlidir ki, vurğu sözün mənasını dəyişə bilər. Bununla birlikdə onlara vurğu qəbul etməyən nitq vahidləri barədə məlumat vermək vacibdir. Belə olduqda nəzərdə tutulan sözləri müvafiq vurğu ilə dəqiq tələffüz etmək üçün bir əsas yaradılır.

Dördüncü sinifdə sintaksisin tədrisilə bağlı olaraq məntiqi vurğu barəsində təlimat verilir. Danışanın məqsədinin müəyyən olunmasında məntiqi vurğunun yüksək rolu var. Məntiqi vurğunu müzakirə edərkən müəllim həyəcanlı vurğu barədə də məlumat verməlidir. Şagirdlərə ədəbi tələffüz vərdişlərini mənimsətmək və inkişaf etdirmək üçün mütəmadi olaraq işlər aparılmalıdır. Qısa müddət ərzində şagirdlərin ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnmələri mümkün deyil. Bu iş sinifdəki bütün şagirdlərlə birlikdə və xarakterik çalışmaların həlli vasitəsi ilə aparılmalıdır.

Məktəb təcrübəsindən aydın olur ki, şagirdləri təkcə çoxlu oxutmaq və danışdırmaq kifayət deyil. Onlar bədii mətnləri şərti işarələr ilə qeyd etməyi və dürgü işarələrinin işlənmə yerlərini dəqiq bilməlidirlər. Ümumiyyətlə, ibtidai siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsləklərinə daxil edilmiş bədii və elmi-kütləvi mətnlər ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlara sahibdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev N.Ə. “Ədəbi tələffüz təliminin metodikası”. Bakı: Maarif, 1986, 162 s.
2. Cəfərova N.B. “Oxu təliminin metodikası”. Bakı-2023, ADPU, 308 s.
3. Cəfərova N.B.. “İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”. I hissə. (Dərslək). Bakı-2016, ADPU, 403 s.
4. Nəbiyeva Şəlalə, Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri (Metodik vəsait/ Bakı ADPU, 2010, 127 s.
5. Qurbanov V.T. Ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılmasına dair, “Azərbaycan dili və Ədəbiyyatın tədrisi” jurnalı, 2000, №1, s.49-.

İbtidai sinif şagirdlərinin ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yolları

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yollarından bəhs edilmişdir. Ədəbi tələffüz normalarının öyrədilməsi üçün xüsusi bir sistem və müntəzəm bir təlim proqramı çox vacibdir. Bu, dilin düzgün şəkildə istifadə edilməsinin təmin edilməsi üçün əhəmiyyətli bir addımdır. Ədəbi tələffüzə yiyələnmə, fərdin özünü doğru şəkildə ifadə etməsinə, dil bacarıqlarını yaxşılaşdırmağa və başqa insanlarla daha effektiv şəkildə kommunikasiya qurmağa kömək edir. İbtidai siniflər şagirdləri üçün maraqlı və əyləncəli təlim metodları tətbiq etməklə onların ədəbi tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür.

Açar sözlər: ibtidai sinif, şagird, müəllim, ədəbi tələffüz, üsul.

Пути развития литературных произношительных навыков у учащихся начальных классов

Резюме

В статье говорится о путях развития навыков литературного произношения в начальных классах. Для обучения нормам литературного произношения очень важна специальная система и регулярная программа обучения. Это важный шаг в обеспечении правильного использования языка. Владение литературным произношением, помогает человеку правильно выражать мысли, совершенствовать языковые навыки и эффективнее общаться с другими людьми. Развить навыки литературного произношения у учащихся начальных классов можно, применяя интересные и увлекательные методы обучения.

Ключевые слова: начальная школа, ученик, учитель, литературное произношение, метод.

Ways to develop literary pronunciation habits of primary class students

Summary

The article talks about the ways of developing literary pronunciation habits in primary classes. A special system and a regular training program are very important for teaching literary pronunciation norms. This is an important step in ensuring that the language is used correctly. A good study of literary pronunciation helps an individual to express himself correctly, improve language skills and communicate more effectively with other people. It is possible to develop literary pronunciation skills for primary school students by applying interesting and fun learning methods.

Keywords: elementary school, student, teacher, literary pronunciation, method.

Rətçi: dosş E.Vəliyeva